

DE RECHTSSTAAT, EEN QUICK SCAN

DE PARTIJPROGRAMMA'S
VOOR DE VERKIEZINGEN
2017

RECHTSSTATELIJK?

RAPPORT VAN DE COMMISSIE RECHTSSTATELIJKHEID
IN VERKIEZINGSPROGRAMMA'S

Doorlichting verkiezingsprogramma's 2017

Rapport van de Commissie Rechtsstatelijkheid in Verkiezingsprogramma's 2017
ingesteld door de Nederlandse orde van advocaten

Den Haag, 14 februari 2017

Hoofdstuk 1 De rechtsstaat in verkiezingstijd

Op 15 maart 2017 mogen we stemmen. Nederlanders kiezen die dag een nieuwe Tweede Kamer. De Tweede Kamer is het belangrijkste onderdeel van de Staten-Generaal, onze volksvertegenwoordiging. De vertegenwoordigers die wij in de Kamer kiezen, bepalen de komende jaren wie ons zullen regeren en volgens welke wetten. Stemmen op 15 maart is daarom de manier bij uitstek om invloed te hebben op ons bestuur en onze wetten. Dat is het wezen van democratie.

Waarom dit rapport?

Nederland is een democratie. Nederland is ook een rechtsstaat. Het doel van de rechtsstaat is om burgers te beschermen tegen machtsmisbruik van de overheid. In een rechtsstaat moet de overheid zich, net als de burgers, aan de wet houden. Zij mag de rechten en vrijheden van de burgers in het land niet zomaar beperken of afpakken, ook niet als ze democratisch is gekozen. De politie mag niet zomaar iemands huis binnentreden of iemand in de cel zetten. In een democratische rechtsstaat heeft iedereen het recht zijn mening te uiten binnen de grenzen van de wet. Wat die grenzen in een concreet geval precies zijn, bepaalt alleen de onafhankelijke en onpartijdige rechter. Een politieke meerderheid mag nooit de rechten van minderheden zonder meer beperken.

Aan de Tweede Kamerverkiezingen van 2017 doen 28 partijen mee.¹ Veel van die partijen hebben in een verkiezingsprogramma opgeschreven wat hun plannen zijn². Het is belangrijk dat kiezers kunnen weten wat die plannen betekenen voor het rechtsstatelijke fundament van onze democratie. De rechtsstaat is nooit vanzelfsprekend en versterking ervan begint met bewustwording. Daartoe dient dit rapport.

---

¹ Op 21 december 2016 had de Kiesraad de namen van 81 partijen geregistreerd. Op 3 februari 2017 maakte de Kiesraad bekend dat 28 partijen aan de verkiezingen zullen deelnemen.

² De commissie heeft gebruik gemaakt van de meest definitieve versies van de programma's die in januari 2016 beschikbaar waren.

Opzet en werkwijze

De commissie heeft de programma's bestudeerd van de dertien partijen die in december 2016 met twee of meer zetels in de Kamer zaten.³ Dat zijn de programma's van de volgende partijen:

- 50PLUS
- Christen Democratisch Appel (CDA)
- ChristenUnie
- DENK
- D66
- GroenLinks
- Partij van de Arbeid (PvdA)
- Partij voor de Dieren (PvdD)
- Partij voor de vrijheid (PVV)
- Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)
- Socialistische Partij (SP)
- VoorNederland (VNL)
- Volkspartij voor Vrijheid en Democratie (VVD)

De commissie heeft bij de toetsing steeds drie hoofdvragen gesteld:

- Houden de plannen rekening met de eis dat de overheid voorspelbaar moet zijn en zich ook zelf aan de regels moet houden?
- Worden de fundamentele rechten en vrijheden van burgers gerespecteerd?
- Hebben burgers effectieve toegang tot een onafhankelijke rechter?

Allereerst signaleren wij in hoofdstuk 2 een aantal trends. Dat zijn onderwerpen die veel partijen dit verkiezingsjaar noemen en die te maken hebben met de rechtsstaat. Deze trends bepalen voor een deel de politieke agenda van de verkiezingen.

---

³ In de maanden voorafgaand aan de verkiezingen zaten zeventien fracties in de Tweede Kamer, waaronder zes die zich gedurende de regeringsperiode 2012-2017 van een van de bestaande partijen afsplitsten. Dit zijn de groep Kuzu-Öztürk (GrKÖ), de groep Bontes-Van Klaveren (GrBvK), Houwers, Klein, Van Vliet en Monasch. De GrKÖ presenteert zich bij de komende verkiezingen als DENK, de GrBvK doet mee aan de verkiezingen als VNL. De partijprogramma's van zowel DENK als VNL zijn bij de doorlichting van de commissie meegenomen, omdat zij momenteel met een fractie van twee leden in de Tweede Kamer vertegenwoordigd zijn. Verkiezingsprogramma's van eenmansfracties heeft de commissie buiten beschouwing gelaten.

In hoofdstuk 3 hebben we de hoofdvragen verder uitgewerkt en leggen we uit op basis waarvan we de plannen van de politieke partijen precies hebben getoetst. We noemen dat het toetsingskader.⁴

De commissie velt geen inhoudelijk oordeel, maar signaleert alleen of een bepaald plan positief of negatief voor de rechtsstaat kan uitpakken. Om dat duidelijk te maken, hebben we drie kleuren gebruikt:

Groen: plannen die de rechtsstaat (kunnen) verbeteren

Oranje: plannen die (kunnen) afdoen aan de rechtsstaat

Rood: plannen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat

In hoofdstuk 4 staan per partij de voorstellen genoemd die de commissie als groen, oranje of rood signaleert. Plannen die geen wezenlijke veranderingen brengen in de huidige situatie, kwalificeert de commissie als neutraal en worden verder niet besproken in dit rapport.

De commissie bestond dit keer uit de volgende leden:

- prof. mr. drs. Wouter Veraart, hoogleraar Encyclopedie der Rechtswetenschap en Rechtsfilosofie, Vrije Universiteit Amsterdam (voorzitter)
- prof. mr. Lokke Moerel, hoogleraar Global ICT Law, Universiteit van Tilburg, en advocaat bij Morrison & Foerster;
- prof. mr. Peter Rodrigues, hoogleraar Immigratierecht, Universiteit Leiden;
- prof. mr. drs. Marc de Wilde, hoogleraar Algemene Rechtsleer, Universiteit van Amsterdam;
- dr. mr. Camilo Schutte, voorzitter adviescommissie rechtsstatelijkheid NOvA en advocaat bij Schutte Schluep & Heide-Jørgensen te Amsterdam.

Op basis van het overleg van de commissie verzorgde mr. drs. Miek Smilde de redactie van het rapport.

---

⁴ Over de werkwijze van de commissie en het gehanteerde toetsingskader zijn de betrokken politieke partijen in oktober 2016 geïnformeerd.

Hoofdstuk 2 Trends en conclusies

Veel verkiezingsprogramma's besteden in 2017 expliciet aandacht aan de verdere regulering van migratie en de opvang van vluchtelingen. Andere onderwerpen die partijen sterk bezighouden zijn terrorisme en jihadisme, die zij als grote bedreigingen voor onze vrije, democratische samenleving beschouwen. Daarnaast willen verschillende partijen het staatsrecht aanpassen, bijvoorbeeld door de Eerste Kamer af te schaffen of (bindende) referenda in te voeren. Ten slotte benoemen veel partijen de risico's van het internet en de problemen die dat kan opleveren voor bijvoorbeeld de privacy van burgers en besteden zij aandacht aan het functioneren van Europa.

Vier jaar geleden beoordeelde de commissie voor het eerst de verkiezingsprogramma's.⁵ De behoefte aan staatsrechtelijke vernieuwing viel de commissie toen al op. Vergeleken met de vorige verkiezingen zijn er echter ook verschillen. Bij de vorige verkiezingen besteedden partijen opvallend veel aandacht aan het strafrecht om bepaalde maatschappelijke problemen aan te pakken. Dat idee zien we nu bij sommige partijen nog steeds, maar is minder prominent aanwezig.

De commissie onderscheidt vijf trends in de verkiezingsprogramma's 2017-2021:

Trend 1: Immigratie en grondrechten

Het accent in de verkiezingsprogramma's ligt sterk op vraagstukken rond immigratie en integratie. De vele vluchtelingen uit het nog steeds door burgeroorlog geteisterde Syrië en uit andere delen van de wereld die in Europa bescherming zoeken, houden de politieke gemoederen bezig. De maatregelen die partijen voorstellen op dit terrein schuren herhaaldelijk met de beginselen van de rechtsstaat en zijn daar in sommige gevallen regelrecht mee in strijd. Het volledig sluiten van de grenzen of het eenzijdig instellen van quota bij de toelating van vluchtelingen is in strijd met de internationale regels waaraan Nederland zich heeft gebonden. Een minimumeis van de rechtsstaat is dat de overheid voorspelbaar is en zich houdt aan de voor haar geldende regels, ook internationaal.

---

⁵ De rechtsstaat, een quickscan. De partijprogramma's voor de verkiezingen 2012 rechtsstatelijk?

Sommige voorstellen doen af aan de fundamentele rechten en vrijheden van burgers. Ook uitgeprocedeerde vreemdelingen hebben in bepaalde gevallen (bijvoorbeeld gezinnen met kinderen) recht op een minimale bestaansvoorziening. Wie essentiële middelen van bestaan (in de politieke discussies bed, bad en brood genoemd) geheel ontzegt aan deze groepen kan in strijd handelen met mensenrechten, zoals neergelegd in het Europese Verdrag voor de Rechten van de Mens (EVRM) en met verplichtingen die Nederland is aangegaan in andere internationale verdragen, zoals het Europees Sociaal Handvest.

Trend 2: Bestrijding van terrorisme en jihadisme

De commissie signaleert een sterke focus op de bestrijding van terrorisme en jihadisme. Diverse partijen willen het Nederlanderschap afnemen van jihadisten met een dubbele nationaliteit die naar Syrië of andere gebieden zijn afgereisd. In de praktijk kan deze maatregel discriminatie opleveren ten opzichte van mensen die alleen de Nederlandse nationaliteit hebben en leiden tot rechteloosheid. Niettemin constateert de commissie dat het parlement onlangs een wet aanvaardde die het intrekken van de Nederlandse nationaliteit van jihadisten met een dubbele nationaliteit mogelijk maakt.⁶

De commissie heeft als uitgangspunt dat zij geen beleidsvoorstellen in haar beschouwing betreft die geldend Nederlands recht zijn. Om die reden heeft de commissie het afnemen van de Nederlandse nationaliteit bij jihadisten alleen in haar beoordeling van de verkiezingsprogramma's meegenomen, als de voorstellen van de partijen duidelijk een stap verder gaan dan het aangenomen wetsvoorstel. Een enkele partij stelt in haar programma bijvoorbeeld voor om terugkerende jihadisten in administratieve detentie te nemen. Dat komt in strijd met het recht op een behoorlijk proces. Ook stellen enkele partijen voor om jihadisten niet meer terug te laten keren of om jihadisten die alleen de Nederlandse nationaliteit bezitten ook hun nationaliteit te ontnemen, met als gevolg dat deze burgers stateloos worden gemaakt.

Staatloosheid kan leiden tot rechteloosheid. Een rechtsstaat houdt steeds de verplichting de fundamentele rechten van zijn burgers te garanderen, ook al hebben

---

⁶ Op 24 mei 2016 werd in de Tweede Kamer het wetsvoorstel "intrekken Nederlanderschap jihadisten" aangenomen. Op 7 februari 2017 nam ook de Eerste Kamer dit wetsvoorstel aan.

zij wellicht de meest verwerpelijke dingen gedaan. Om de hopeloze toestand van volkomen rechteloosheid te voorkomen, is het recht op nationaliteit geformuleerd in de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens. Daarnaast verbiedt artikel 8 van het VN Verdrag ter Beperking van Staatloosheid staten hun burgers stateloos te maken. Ook Nederland is aan dat verdrag gebonden. De commissie hanteert het universele uitgangspunt dat het stateloos maken van eigen burgers in strijd is met de mensenrechten.

Trend 3: Staatsrechtelijke hervormingen

Net als bij de vorige verkiezingen willen veel partijen het bestuur in Nederland anders inrichten. De ideeën voor de staatsrechtelijke herinrichting variëren van het afschaffen van de Eerste Kamer en de Provinciale Staten en het invoeren van de gekozen burgemeester tot het invoeren van (bindende) referenda en de modernisering van het Statuut voor het Koninkrijk der Nederlanden. Dat Statuut regelt onder andere de verhoudingen tussen Nederland en de andere landen binnen het Koninkrijk. Ook willen sommige partijen een zogenaamd constitutioneel hof oprichten. Dat is een gerechtshof dat de wetten die het parlement heeft aangenomen toetst aan de Grondwet.

Het valt de commissie op dat deze ingrijpende voorstellen meestal niet vergezeld gaan van een duidelijke uitleg over wat die ingrepen zouden kunnen betekenen voor de inrichting van en daarmee het machtsevenwicht in onze rechtsstaat. Voorstellen om de Eerste Kamer en de Provinciale Staten af te schaffen en de Tweede Kamer in te krimpen kunnen, zeker in combinatie, tot gevolg hebben dat het machtsevenwicht wordt verstoord. Bijvoorbeeld omdat de macht bij een kleine groep komt te liggen of omdat de controle vanuit het parlement op de regering (uitvoerende macht) minder effectief wordt.

Ook de invoering van allerlei vormen van (bindende) referenda kan nadelige consequenties hebben voor de slagvaardigheid en voorspelbaarheid van het landsbestuur. Bijvoorbeeld als complexe stukken wetgeving achteraf aan een bindend alles-of-niets oordeel van de bevolking worden onderworpen. Het invoeren van het referendum kan weliswaar de democratische besluitvorming versterken, maar het instrument kan ook worden misbruikt. Aan mogelijke nadelen van de

verschillende vormen van referenda die in diverse programma's worden voorgesteld, besteden de partijen niet of nauwelijks aandacht.

Wat de commissie verder opvalt, is dat vrij veel partijen ervoor pleiten om het ministerie van Veiligheid en Justitie weer op te splitsen en de politie weer onder het gezag van de minister van Binnenlandse Zaken terug te brengen.

Opvallend is tot slot dat veel partijen expliciet het discriminatieverbod van artikel 1 van de Grondwet in hun programma's noemen. In dat artikel staat dat 'allen die zich in Nederland bevinden in gelijke gevallen gelijk worden behandeld' en dat discriminatie op grond van 'godsdienst, levensovertuiging, politieke gezindheid, ras, geslacht of op welke grond dan ook, niet is toegestaan'. Diverse partijen willen in dit artikel expliciet een aantal nieuwe gronden opnemen, zoals seksuele gerichtheid of geaardheid, leeftijd en handicap. Meer dan vier jaar geleden proberen partijen verder een antwoord te vinden op de vraag hoe discriminatie in het algemeen en discriminatie door de overheid in het bijzonder kan worden voorkomen. In dat laatste geval gaat het dan vaak over discriminatie door de politie (bijvoorbeeld door etnisch profileren) waartegen verschillende partijen zich uitspreken.

Trend 4: Recht en digitalisering

Partijen besteden in hun verkiezingsprogramma's meer aandacht aan de digitalisering van onze samenleving en het internet en de daarmee gepaard gaande problemen rond veiligheid en privacy. Veel partijen zeggen expliciet criminaliteit via het internet (cybercrime) tegen te willen gaan. Ze opperen diverse maatregelen om het digitale verkeer veiliger te maken, zoals de introductie van een "digitaal paspoort". Dat moet anoniem en illegaal gebruik van het internet bemoeilijken. Ook stellen partijen maatregelen voor die het voor de politie makkelijker moeten maken om bijvoorbeeld hackers op te sporen.

Niet altijd staan partijen stil bij de gevolgen die de voorgestelde maatregelen hebben voor het fundamentele recht op privacy dat juist ook in een digitale wereld extra bescherming vereist. Er zijn echter ook partijen die voorstellen om de privacy van burgers beter te beschermen, bijvoorbeeld door het ongericht verzamelen en

verwerken van digitale persoonsgegevens op grote schaal (big data) beter te reguleren.

Trend 5: Europa en de internationale (handels)verdragen

Diverse partijen maken kritische opmerkingen over het functioneren van de Europese Unie (EU). Ze willen een kleinere rol voor de EU en pleiten voor meer democratische controle op wat er in de EU gebeurt. Duidelijk is ook dat partijen zich in deze verkiezingsronde veel kritischer uitspreken over de inhoud en consequenties van nieuwe internationale handelsverdragen zoals de verdragen die de EU met de Verenigde Staten (TTIP) en met Canada (CETA) wil sluiten. De kritische bezorgdheid betreft onder andere het punt van de geschillenbeslechting. Partijen zijn veelal tegen vormen van geschillenbeslechting buiten de rechter om.

Conclusies

Hoewel de rechtsstaat in 2017 bij veel politieke partijen op de agenda staat, levert de beoordeling door de commissie een onrustig beeld op. Bij vijf van de dertien onderzochte verkiezingsprogramma's heeft de commissie maatregelen gevonden die met de minimumeisen van de rechtsstaat strijden en daarom als "rood" zijn gemarkeerd, vaak omdat zij rechtstreeks ingaan tegen fundamentele rechten en vrijheden van mensen of inbreuk maken op het recht op een behoorlijk proces.⁷ Het gaat daarbij vooral om maatregelen rond terrorisme, jihadisme, vluchtelingen, islam en immigratie, thema's die de afgelopen jaren sterk de aandacht trokken. De commissie merkt op dat de grote maatschappelijke uitdagingen van deze tijd de fundamenten van onze rechtsstaat daadwerkelijk onder druk zetten. Willen we de rechtsstaat behouden, dan zullen we in antwoord op dreigingen van buitenaf steeds naar die maatregelen moeten zoeken die onze rechtsstaat zelf geen geweld aandoen. Wie ter bescherming van onze democratische rechtsstaat bereid is om de rechtsstaat zelf te ondermijnen, bijvoorbeeld door bepaalde groepen burgers voortaan als tweederangs te behandelen of uit te sluiten van rechten, vormt zelf een bedreiging voor de vrijheden die het fundament van onze samenleving vormen.

---

⁷ Vier jaar geleden was dit bij twee van de tien verkiezingsprogramma's die destijds werden bekeken het geval.

Wat het onrustige beeld versterkt, is de opvallende staatsrechtelijke hervormingsdrift die in veel programma's naar voren komt. De wijze waarop het machtsverevenwicht in de democratische rechtsstaat op dit moment is georganiseerd, is geen vanzelfsprekendheid meer. Ook de digitalisering zorgt voor grote veranderingen en kan onze vrijheden versterken, maar ook verzwakken, bijvoorbeeld als maatregelen om het internet te beveiligen inbreuk maken op het recht op privacy.

De commissie wil niet de indruk wekken dat elke verandering verkeerd is. Onze rechtsstaat is dynamisch en ook onze vrijheden liggen niet vast. Veel kritische signaleringen van de commissie zijn daarom niet rood, maar oranje. Daarmee heeft de commissie willen aangeven dat deze voorstellen nog eens grondig moeten worden bekeken, omdat zij in rechtsstatelijk opzicht vragen oproepen, bijvoorbeeld omdat zij niet in overeenstemming zijn met bestaande regels en afspraken.

Er is bovendien ook goed nieuws. Meer dan in de vorige verkiezingsronde stelt de commissie vast dat de rechtsstaat als een relevant thema wordt benoemd in veel van de programma's. Het blijft niet bij algemene steunbetuigingen; veel partijen doen voorstellen die een concrete versterking van onze rechtsstaat inhouden. De commissie wil speciaal daarop de aandacht van kiezers en gekozenen vestigen. Deze voorstellen zijn het overdenken waard bij het streven naar een steeds betere rechtsstaat. Daaraan geven wij gezamenlijk vorm.

Hoofdstuk 3 De rechtsstaat als toetsingskader

Een democratische rechtsstaat legt de macht van de overheid aan banden door haar te binden aan regels. Tussen de wetgevende, uitvoerende en de onafhankelijke rechtsprekende macht (de trias politica) moet een machtsevenwicht bestaan (checks and balances). De overheid moet zich houden aan nationale en internationale wetgeving en rechterlijke uitspraken. De belangrijkste regels zijn in de Grondwet en in internationale (mensenrechten)verdragen vastgelegd. De overheid is dus zelf aan het recht gebonden. Zij mag de fundamentele rechten en vrijheden van burgers en andere ingezetenen niet zomaar beperken.

De minimumeisen van de rechtsstaat waarnaar de commissie heeft gekeken, zijn:

- De overheid is zelf gebonden aan het geldend recht en aan rechterlijke uitspraken. Haar beleid moet ten opzichte van de burgers voorspelbaar en controleerbaar zijn;
- Fundamentele rechten en vrijheden van burgers worden geëerbiedigd;
- Iedereen moet een effectieve toegang tot een onpartijdige en onafhankelijke rechter hebben.

De commissie heeft alleen gekeken of de plannen in de teksten van de verkiezingsprogramma's voldoen aan deze minimale eisen. Zij is er daarbij van uitgegaan dat een rechtsstaat er primair is om burgers te beschermen tegen willekeur van de overheid. De toets van de commissie is dus niet uitputtend: een verkiezingsprogramma dat deze toetsing "doorstaat", is daarmee nog niet meteen "rechtsstatelijk". Hooguit kan worden gezegd dat de tekst van het betreffende programma op de onderzochte punten naar het oordeel van de commissie boven de gestelde minimumnorm blijft.

Politieke meningsverschillen

De meningen over wat een rechtsstaat precies inhoudt, kunnen behoorlijk verschillen. Hoe de accenten worden gelegd, hangt vaak samen met politieke voorkeuren. Niet elke partij vindt elk element even belangrijk.

Een voorbeeld is de discussie over de vraag of rechters wetten moeten kunnen toetsen aan de Grondwet. In Nederland kan dat op dit moment niet. Nederland heeft ook geen speciaal constitutioneel hof dat wetten toetst aan de Grondwet. Duitsland heeft dat bijvoorbeeld wel.

Sommige partijen vinden het niet nodig dat Nederland ook zo'n speciaal hof krijgt. Zij vinden dat de fundamentele rechten en vrijheden van burgers voldoende in de gaten worden gehouden door de manier waarop in Nederland wetten tot stand komen: eerst adviseert de Raad van State, dan kijkt de Tweede Kamer naar een wetsvoorstel en daarna kijkt de Eerste Kamer nog eens extra of de wet wel voldoet aan de eisen van de rechtsstaat. Maar er zijn ook partijen die wel een constitutioneel hof willen, omdat een onafhankelijke rechter beter zou kunnen toetsen of de wetten voldoen aan de Grondwet dan politici. Andere partijen willen de Eerste Kamer afschaffen, al dan niet na de invoering van een constitutioneel hof. Zij vinden het werk van de Eerste Kamer overbodig.

Een ander actueel voorbeeld is de discussie over de reikwijdte van de bescherming van mensenrechten, zoals het Europese Hof voor de Rechten van de Mens in Straatsburg die invult. Sommige mensen vinden dat die bescherming te ver gaat, anderen vinden juist dat die bescherming niet ver genoeg gaat. Soms botsen grondrechten met elkaar en ontstaan er felle discussies over welk grondrecht voorrang verdient. Denk bijvoorbeeld aan de discussies waarin het discriminatieverbod botst met de vrijheid van godsdienst, zoals bij de discussie over de toelaatbaarheid van weigerambtenaren, over een mogelijk verbod op de Joodse en islamitische religieuze slacht en over jongensbesnijdenis. Een ander voorbeeld is de botsing tussen vrijheden op het internet en de grenzen van het recht op privacy en de vrijheid van meningsuiting.

Bovendien is er verschil van mening over de hoeveelheid en de typen grondrechten waarop burgers zich tegenover de overheid zouden moeten kunnen beroepen. Gaat het alleen om de zogeheten klassieke politieke rechten en vrijheidsrechten (zoals het algemeen kiesrecht, vrijheid van meningsuiting, vrijheid van godsdienst, het recht op privacy en het recht op lichamelijke integriteit) of ook om zogeheten "tweede generatie"-grondrechten (zoals recht op onderwijs of recht op werk)?

Focus commissie: een minimale rechtsstatelijke toetsing

Op zich zijn deze discussies een goed voorbeeld van waar het in een democratie om gaat. Er mag vrijelijk, levendig en stevig worden gedebatteerd over fundamentele kwesties. Ook met het oog op de rechtsstaat. De rechtsstaat is namelijk een vorm van samenleven die veel ruimte biedt aan verschillende uitwerkingen. Om die reden beperken wij ons in dit rapport tot een toetsing aan de minimale eisen voor een rechtsstaat. Die eisen zijn heel basaal en zo politiek neutraal mogelijk. Het gaat om eisen die vrijwel iedereen onderschrijft die waarde hecht aan een rechtsstaat en die ook nationaal en internationaal door rechtscolleges en staten worden aanvaard. De commissie wil zo concreet mogelijk beoordelen wat de politieke plannen van de partijen voor de harde kern van de rechtsstaat betekenen. Buiten beeld blijven dus politiek beladen discussies over hoe de rechtsstaat precies moet worden ingevuld of hoe grondrechten zich tot elkaar verhouden. De commissie beperkt zich in dit rapport tot de klassieke grondrechten. Dat zijn de politieke rechten (waaronder het actief en passief kiesrecht) en de fundamentele vrijheidsrechten (bijvoorbeeld de vrijheid van meningsuiting, het recht op privacy en de vrijheid van godsdienst), in samenhang met het non-discriminatie beginsel zoals dat onder andere geformuleerd is in het eerste artikel van de Nederlandse Grondwet.

Hieronder werken we de drie eerder geformuleerde minimeisen nog iets nader uit.

Eerste minimeis

1. De overheid houdt zich aan de voor haar geldende regels. Burgers moeten tijdig kennis hebben kunnen nemen van die regels.
  - 1.1. Een voorspelbare overheid houdt zich aan de eigen rechtsregels en aan de regels waaraan zij zich internationaal en in Europees verband heeft gebonden.
  - 1.2. De overheid zorgt ervoor dat zij haar handelen baseert op beleid dat rechtmatig tot stand is gekomen en dat zij haar macht op een van tevoren kenbare en achteraf controleerbare wijze uitoefent. Zij doet in evenredigheid recht aan allen die door haar beleid en handelen kunnen worden geraakt.

- 1.3. Ten aanzien van het strafrecht geldt dat niemand mag worden gestraft voor iets dat nog niet strafbaar was op het moment dat het feit werd begaan (legaliteitsbeginsel).

De overheid moet voorspelbaar zijn en zich aan de voor haar geldende regels houden (eerste minimumeis).

Uitoefening van overheidsmacht kan uitmonden in willekeur. Als een overheid zelf zich niet aan de regels houdt, of haar burgers niet gelijk behandelt, kan haar handelen grillig worden en daarmee voor burgers een onvoorspelbaar karakter krijgen. Een betrouwbare overheid is dus een transparante overheid die rechtszekerheid biedt, vooraf voorspelbaar is en achteraf controleerbaar.

Dat betekent onder andere dat mensen niet mogen worden gestraft op grond van later ingevoerde regels die zij niet konden voorzien. Dit heet het legaliteitsbeginsel dat voor het strafrecht is vastgelegd in artikel 16 van de Nederlandse Grondwet. Daarin staat: 'Geen feit is strafbaar dan uit kracht van een daaraan voorafgegane wettelijke strafbepaling.'

Tweede minimumeis

2. De fundamentele rechten en vrijheden van alle ingezetenen worden geëerbiedigd.
  - 2.1. Niet aan de minimumnorm voldoen politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen worden uitgesloten van de uitoefening of de bescherming van hun fundamentele rechten en vrijheden om het enkele feit dat zij tot een bepaalde groep of categorie behoren.
  - 2.2. We verstaan onder fundamentele rechten en vrijheden in elk geval de nationaal en internationaal algemeen erkende politieke rechten en fundamentele vrijheden, al dan niet in samenhang met het non-discriminatiebeginsel.

Eerbiediging van fundamentele rechten en vrijheden (tweede minimumeis)

In een democratische rechtsstaat eerbiedigt de overheid de fundamentele rechten en vrijheden van de burger. De rechtsstaat waarborgt dat een democratisch gekozen

meerderheid haar macht niet misbruikt om individuen, minderheden of leden van kwetsbare groepen uit te sluiten of te discrimineren. Ook democratische meerderheden mogen deze fundamentele rechten en vrijheden niet in de kern aantasten. Sommige fundamentele rechten en vrijheden zijn van zulk groot belang dat internationaal is afgesproken dat in een rechtsstaat ook vreemdelingen daarop een beroep moeten kunnen doen. Dat geldt onder andere voor mensen die vluchten uit landen waar zij hun leven niet zeker zijn en asiel zoeken. Het asielrecht behoort volgens het internationaal recht tot de fundamentele rechten.

Soms kunnen grondrechten met elkaar botsen. Wie zich beroept op zijn vrijheid van meningsuiting kan bijvoorbeeld in botsing komen met iemand die zich beroept op de vrijheid van godsdienst. De commissie wil geen partij kiezen in de discussies over de exacte reikwijdte van grondrechten en vrijheden. Die discussies horen immers thuis in het politieke debat. De commissie heeft dan ook niet integraal getoetst hoe de verschillende partijen de bestaande grondrechten en mensenrechten in de verschillende verkiezingsprogramma's hebben uitgewerkt. De commissie heeft wel een ondergrens geformuleerd. Politieke voorstellen die erop neerkomen dat mensen van de bescherming van fundamentele rechten en vrijheden worden uitgesloten, alleen omdat zij tot een bepaalde groep of categorie behoren, voldoen niet aan de minimumnorm. Denk bijvoorbeeld aan een wet die genaturaliseerde Nederlanders zou verbieden te stemmen, of aan vrouwen het recht ontnemt om in het openbaar te spreken. Zulke voorstellen zouden direct ingaan tegen de kernfunctie van de democratische rechtsstaat: het eerbiedigen van ieders fundamentele rechten en vrijheden.

Derde minimumeis

3. Er bestaat een effectieve toegang tot de onafhankelijke rechter.
  - 3.1. Er bestaat een efficiënte en solide rechterlijke organisatie, waarin rechters tijdig beslissen.
  - 3.2. Rechters moeten hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen, met voldoende tijd en middelen.

3.3. Burgers hebben recht op een eerlijk proces en kunnen hun geschillen met andere burgers of de overheid aan een onafhankelijke en onpartijdige rechter voorleggen.   3.4. In strafzaken heeft de verdachte van een strafbaar feit recht op een eerlijk proces. Hij wordt voor onschuldig gehouden, totdat het tegendeel voor de rechter is bewezen (onschuldpresumptie).

Iedereen heeft recht op een effectieve toegang tot de onafhankelijke en onpartijdige rechter (derde minimumeis)

Iedereen heeft recht op een effectieve toegang tot een onafhankelijke en onpartijdige rechter. Die eis hoort bij de harde kern van de rechtstaat. Voor een verdachte van een strafbaar feit is het van essentieel belang dat hij of zij tijdig voor een rechter wordt geleid. Die rechter moet dan beoordelen of er voldoende grond was om hem of haar aan te houden en vast te houden. De uitzichtloosheid van de positie van gevangenen die op vele plaatsen in de wereld zonder vorm van proces en zonder duidelijke aanklacht worden vastgehouden, laat goed zien waarom toegang tot een rechter een minimumeis van de rechtsstaat is. Zonder een rechterlijke toets kan een overheid willekeurig mensen oppakken en voor onbepaalde tijd vastzetten.

Bij een effectieve toegang tot een rechter gaat het echter niet alleen om de situatie van mensen die onvrijwillig van hun vrijheid worden beroofd. Het gaat in het algemeen om het recht van burgers om hun geschillen met de overheid of met elkaar aan een onafhankelijke en onpartijdige rechter voor te leggen. Mensen kunnen nog zoveel rechten hebben, maar als ze hun recht niet kunnen halen, zijn ze in feite rechteloos.

De Nederlandse Grondwet bepaalt in artikel 17 dat niemand tegen zijn wil mag worden afgehouden van de rechter die de wet hem toekent. Uit vrije wil mag een burger zijn geschil aan een andere instantie dan de rechter voorleggen (bijvoorbeeld aan een arbiter of mediator), maar de overheid mag een beroep op de rechter niet onmogelijk maken.

Effectieve toegang tot de rechter vereist in de eerste plaats dat er een solide rechterlijke organisatie moet bestaan: een organisatie waarin rechters de aan hen

voorgelegde geschillen tijdig en efficiënt kunnen beslissen en de tijd en de middelen hebben om tot een zorgvuldige beslissing te kunnen komen. Rechtspraak vereist kennisneming en overdenking van de feiten en van het recht. Als dat onmogelijk is door gebrek aan middelen en tijd, kunnen zaken evengoed door het lot worden beslist. Dat is allicht goedkoper voor de staat, maar dan leven we niet meer in een rechtsstaat.

In de tweede plaats moeten rechters hun ambt onafhankelijk en onpartijdig kunnen uitoefenen. Onafhankelijk betekent: in voldoende mate autonoom ten opzichte van de wetgevende en de uitvoerende macht. Met onpartijdig bedoelen we dat rechters ongevoelig moeten zijn voor druk vanuit procespartijen, vanuit de politiek of vanuit de samenleving (de publieke opinie). Een rechter mag niet vooringenomen zijn ten opzichte van een van de procespartijen.

Tot slot moet de rechtzoekende ook de reële mogelijkheid hebben om een gerechtelijke procedure te voeren. Als rechtszaken exorbitant veel geld kosten en burgers geen proces kunnen betalen, is er geen sprake van een effectieve toegang tot de rechter. Dit betekent dat voor burgers die dat niet zelf kunnen betalen een vorm van rechtsbijstand beschikbaar moet zijn en dat de overheid zo nodig de kosten draagt van het proces.

In het kader van deze derde toets betreft de commissie nadrukkelijk het recht van burgers op een behoorlijk proces (zoals bijvoorbeeld neergelegd in artikel 6 van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens, het EVRM). In strafzaken betekent dit onder andere dat een verdachte onschuldig wordt geacht, totdat het tegendeel is bewezen. De verdachte heeft verder het recht kennis te nemen van de aanklacht, op advies en bijstand van een advocaat en op een tijdige behandeling van zijn zaak. De verdachte komt verder een zwijgrecht toe en mag niet worden gemarteld. In vreemdelingenzaken betekent een behoorlijk proces dat iemand die hoger beroep heeft ingesteld dat beroep in Nederland mag afwachten. In het algemeen geldt dat procespartijen door de rechter moeten worden gehoord en dat zij gelijke procesrechten hebben (equality of arms).

Hoofdstuk 4 **De verkiezingsprogramma's**

De commissie heeft de dertien genoemde verkiezingsprogramma's beoordeeld aan de hand van het in hoofdstuk 3 beschreven toetsingskader.⁸ Daarbij heeft de commissie zich beperkt tot de plannen zoals die in de programma's zijn verwoord. Wij noemen alleen die plannen die volgens ons positief of negatief voor de rechtsstaat kunnen uitpakken. Voor de signaleringen gebruiken wij drie kleuren:

Groen: plannen die de rechtsstaat (kunnen) verbeteren

Oranje: plannen die (kunnen) afdoen aan de rechtsstaat

Rood: plannen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat

Plannen die geen wezenlijke veranderingen brengen in de huidige situatie, kwalificeert de commissie als neutraal en worden verder niet besproken in dit rapport.

De bestudeerde verkiezingsprogramma's staan in alfabetische volgorde. De cijfers tussen haakjes verwijzen naar de paginanummers in de programma's.

---

⁸ Van de dertien programma's waren op het moment van toetsing de programma's van CDA en PVV nog in concept.

50PLUS

Groen

- 50PLUS is tegen leeftijdsdiscriminatie in alle wet- en regelgeving, landelijk en lokaal. De partij wil actieve maatregelen nemen om leeftijdsdiscriminatie tegen te gaan en wil deze grond opnemen in artikel 1 van de Grondwet (p.10). Dit voorstel versterkt het non-discriminatiebeginsel, zoals neergelegd in artikel 1 van de Grondwet.

Oranje

- 50PLUS wil dat Nederland een beperkt aantal vluchtelingen opneemt, naar rato verdeeld over de landen van Europa en op basis van de bevolkingsdichtheid (p.10). Nederland heeft echter verplichtingen om vluchtelingen op te nemen op grond van internationaal en Europees recht. Invoering van quota is dus alleen mogelijk als deze verdragen, waaronder het VN-Vluchtelingenverdrag, worden opgezegd of als er andere afspraken binnen Europa zijn gemaakt die de opvang van vluchtelingen verzekert. Zonder nadere inachtneming van deze rechtsstatelijke voorwaarden maakt de genoemde maatregel inbreuk op de minimumeis van een voorspelbare overheid en op de eis dat fundamentele rechten – in dit geval het recht op asiel – moeten worden gerespecteerd.
- 50PLUS wil een digitaal paspoort invoeren teneinde anoniem internetgebruik tegen te gaan (p.11). Dit levert zonder nadere uitleg mogelijk strijd op met het recht op privacy.
- 50PLUS stelt voor de Eerste Kamer af te schaffen en wil de Tweede Kamer verkleinen tot honderd Kamerleden (p.12). Zij wil ook de Provinciale Staten als bestuurslaag afschaffen. Daarnaast stelt zij voor bindende regionale en landelijke referenda in te voeren waarbij de partij zich laat inspireren door het beleid in Zwitserland (p.13). Wat ontbreekt is uitleg over de gevolgen die deze maatregelen (in het bijzonder de sterke inkrimping van het parlement) hebben voor het evenwicht tussen de staatsmachten (checks and balances). Dat evenwicht is noodzakelijk om fundamentele vrijheden en rechten van burgers effectief te beschermen en om de Nederlandse overheid voorspelbaar en controleerbaar te houden.
- 50PLUS wil preventief optreden tegen personen die terroristische aanslagen voorbereiden (p.14). Dit voorstel gaat zonder nadere uitleg voorbij aan het recht op een behoorlijk proces en aan de onschuldpresumptie.
- 50PLUS wil volledige transparantie over de behandelingen en het verleden van medici, die moeten worden geregistreerd op een nieuw in te voeren medische datakaart (p.6). Zonder nadere toelichting is deze maatregel in strijd met het recht op privacy in het algemeen en die van beroepsbeoefenaren met een geheimhoudingsplicht in het bijzonder.

CDA

Groen

- Het CDA stelt dat een goede spreiding van rechtbanken van groot belang is voor de toegankelijkheid van de burger tot de rechter. Daarom zijn nieuwe sluitingen van gerechten volgens de partij niet aan de orde (p.12). De commissie signaleert dat het CDA op dit punt de toegankelijkheid tot de rechter beoogt te versterken.

Oranje

- Het CDA wil ruimere mogelijkheden voor politie en justitie om binnen te dringen in digitale netwerken om zo de cybersecurity beter te kunnen garanderen (p.13). De partij laat echter na nader in te gaan op de noodzakelijke waarborgen voor bescherming van het recht op privacy.
- Het CDA wil de mogelijkheden verruimen om anoniem aangifte te doen (p.14). De partij geeft niet aan hoe deze uitbreiding zich verhoudt tot de minimumeis dat elke verdachte recht heeft op een eerlijk proces. Dat recht betekent namelijk onder andere dat de rechter en de verdediging ook de aangever kunnen ondervragen.
- Het CDA stelt voor vluchtelingen een ontheemdenstatus te geven waarbij de vluchteling weliswaar opvang wordt geboden, maar met de uitdrukkelijke melding dat het slechts om een tijdelijk verblijf gaat (p.18). Deze maatregel gaat voorbij aan het feit dat vluchtelingen veelal voor langere tijd niet naar hun land van herkomst kunnen terugkeren en in de tussentijd in staat moeten worden gesteld om een nieuw bestaan op te bouwen. De ontheemdenstatus biedt minder rechten dan momenteel in het Vluchtelingenverdrag en het Europese recht is gegarandeerd.

Rood

- Het CDA wil de financiering van moskeeën en islamitische organisaties door buitenlandse overheden verbieden (p.15). Dat levert directe discriminatie op, omdat deze maatregel slechts islamitische instellingen treft en niet andere religieuze en/of levensbeschouwelijke organisaties.

ChristenUnie (CU)

Groen

- De CU besteedt in haar verkiezingsprogramma veel aandacht aan de plaats die de Grondwet inneemt in de Nederlandse democratie en stelt nadrukkelijk de democratische rechtsstaat centraal in haar concrete beleidsplannen, bijvoorbeeld door het discriminatieverbod in artikel 1 Grondwet uit te breiden tot de gronden van "handicap" en "geaardheid" (p.11-12).
- De CU bepleit voldoende middelen voor een werkend stelsel van rechtsbijstand voor minvermogenden (p.21) en daarnaast alternatieve vormen van geschillenbeslechting zoals buurtbemiddeling en mediation. Dit bevordert een goede toegang tot de rechter (p.21).

- De CU onderkent de privacy-problemen rond het gebruik van “big data” en doet uitgewerkte voorstellen ter bescherming van de privacy (p.26).
- De CU verleent bijzondere en concrete aandacht aan het belang van mensenrechten in het immigratiebeleid (p.28, 29, 30).
- De CU neemt uitdrukkelijk de mensenrechten als leidraad bij de evaluatie van internationale samenwerking en handelsovereenkomsten en bij militaire missies (p.66, 100, 101, 104).

DENK

Groen

- DENK bepleit in haar programma diverse maatregelen om de toegankelijkheid tot de rechter te vergroten (p.36) en wil de sluiting van rechtbanken tegengaan.
- DENK bepleit een onafhankelijk onderzoek naar institutionele vormen van discriminatie en racisme, waaronder etnisch profileren door overheidsinstanties, ten einde discriminatie tegen te gaan (p.8, 42).

Oranje

- DENK wil een register invoeren voor burgers die aantoonbare discriminerende uitingen doen op basis waarvan diegenen het werken bij de overheid kan worden ontzegd (p.9). Niet duidelijk wordt wat de partij verstaat onder “aantoonbare” discriminerende uitingen en of hiervoor een rechterlijke toets geldt, zoals de rechtsstaat wel vereist.
- DENK wil als straf voor kindermisbruik chemische castratie in combinatie met behandeling invoeren (p.34). Deze straf staat op gespannen voet met het fundamentele recht op lichamelijke integriteit en met het verbod op inhumane of vernederende bestraffing (art. 3 EVRM).

D66

Groen

- D66 wil investeren in een robuuste rechtsgang en de toegang tot de rechter voor iedereen openhouden, onder andere door te investeren in rechtsbijstand (p.11, 156,168).
- D66 bepleit meer aandacht voor grondrechten van de burger, zoals voor het recht op privacy in het digitale domein (p.124-126).
- D66 wil allerlei vormen van discriminatie actief tegengaan, zoals benadeling van ouderen, gehandicapten en mensen met een andere achtergrond. Ook wil de partij de positie van vrouwen versterken (p.7, 53-58).

- Aantasting van de beginselen van de democratische rechtsstaat moet volgens D66 gevolgen hebben voor internationale relaties (p.136). De partij wil bijdragen aan internationale investeringen en missies die zijn gericht op de opbouw van een rechtsstaat in andere landen, waaronder een onafhankelijke rechterlijke macht, vrije verkiezingen en verbetering van de kwaliteit van bestuur. Daarnaast wil zij dat Nederland zich hard maakt voor een effectiever Internationaal Strafhof met meer armslag en een grotere afschrikwekkende werking (p.144).
- D66 vindt dat het Nederlands en het Europees asielsysteem op de schop moeten. De partij stelt voor de Vreemdelingenwet 2000 en de Wet Inburgering te wijzigen. Bij de uitwerking van de plannen besteedt de partij onder andere aandacht aan de opname van meer vluchtelingen in het kader van het UNHCR-hervestigingsprogramma, kortere asielprocedures, minder verhuisbewegingen, verruiming van het kinderpardon, bed/bad/brood voor uitgeprocedeerde asielzoekers en afschaffing van grensdetentie (p.140-142).

Oranje

- D66 wil de “zware procedure om de Grondwet te wijzigen” aanpassen, zodat grondwetswijzigingen sneller en democratischer kunnen plaatsvinden (p.163). De verzwaarde procedure voor grondwetswijzigingen heeft echter de functie om te voorkomen dat de meerderheid te makkelijk haar wil op kan leggen aan de minderheid en biedt een extra waarborg dat grondrechten in Nederland duurzaam worden beschermd. D66 legt onvoldoende uit hoe deze waarborgen eruit zien als de procedure wordt aangepast.

GroenLinks

Groen

- GroenLinks heeft als uitgangspunt niet te willen marchanderen met mensenrechten als het om vluchtelingen gaat (p.49). De partij stelt verschillende maatregelen voor om de rechten van vluchtelingen te versterken, zoals direct recht op werk en taalonderwijs, kleinschalige opvang en de mogelijkheid tot gezinshereniging (p.49, 50). Ook wil GroenLinks kwetsbare vluchtelingen (vrouwen, religieuze minderheden, LHBTI'ers) beschermen. In de asielprocedure moet vooral meer rekening worden gehouden met het belang van het kind.
- GroenLinks wil investeren in de rechtsstaat door bijvoorbeeld meer geld te reserveren voor de politie, de rechtspraak en het Openbaar Ministerie. De kosten van de rechtspraak (griffierechten) moeten worden beperkt en de rechtsbijstand voor mensen met lage inkomens moet worden verbeterd (p.64, 65). Naar het oordeel van de commissie versterkt GroenLinks hiermee de effectieve toegang tot de onafhankelijke rechter.
- GroenLinks stelt dat grondrechten ook op het internet gelden. Het briefgeheim in de Grondwet wordt uitgebreid tot een communicatiegeheim dat ook verkeersgegevens en opgeslagen communicatie omvat. De bewaarplicht voor telecom- en internetgegevens wordt afgeschaft. Journalisten krijgen een

wettelijke bronbescherming, inclusief verschoningsrecht (p.65, 66)⁹. Deze maatregelen versterken de rechtsstaat ten aanzien van de eerbiediging van fundamentele rechten en vrijheden.

Oranje

- GroenLinks wil abortus en euthanasie uit het wetboek van strafrecht halen (p.39, 40). Waarborgen om het recht op leven van (kwetsbare) ouderen en het ongeboren kind te beschermen worden in het geheel niet genoemd. Zonder verdere toelichting of nuancering zijn deze voorstellen niet te verenigen met het recht op leven dat een rechtsstaat behoort te beschermen.
- GroenLinks doet verschillende voorstellen die afbreuk kunnen doen aan legitieme verwachtingen en opgebouwde rechten van specifieke groepen personen, zoals het fiscaliseren van de AOW (p.19), de verplichting voor specialisten om in loondienst te gaan (p.39) en afschaffing van het kraakverbod (p.54). Zonder nadere uitleg staan dergelijke voorstellen op gespannen voet met de beginselen van voorspelbaarheid en rechtszekerheid.

Partij van de Arbeid (PvdA)

Groen

- De PvdA wil allerlei vormen van discriminatie, ook op de arbeidsmarkt, tegengaan (p.11, 41). Ze stelt bijvoorbeeld dat zowel leerlingen als docenten niet mogen worden geweigerd op het bijzonder onderwijs op basis van culturele achtergrond. Dit versterkt het non-discriminatiebeginsel.
- De PvdA schrijft dat iedereen de gang naar de rechter moet kunnen maken, ook mensen met een laag inkomen. Er komt meer geld beschikbaar voor de gesubsidieerde rechtsbijstand (p.22).
- De PvdA neemt expliciet het EVRM als leidraad bij maatregelen om terrorisme te bestrijden (p.21).
- De PvdA wil op verschillende manieren actief bijdragen aan de ontwikkeling van de democratische rechtsstaat in Europa en elders in de wereld. Ze pleit voor sancties tegen EU-lidstaten die zich ontwikkelen in een meer autoritaire richting. Ook komt ze op voor gelijke rechten voor vrouwen en meisjes (p.60-63).

Oranje

- De PvdA staat “repressieve tolerantie” voor waar het om risicojongeren gaat. Onder omstandigheden kunnen zij hun recht op uitkering verliezen (p.21). Burgers hebben recht op essentiële middelen van bestaan zoals vastgelegd in (onder meer) het Europees Sociaal Handvest. Nederland is hieraan gebonden. Zonder nadere uitleg kan dit voorstel strijdig zijn met de eis van een voorspelbare overheid.

---

⁹ Dit staat in het wetsvoorstel wet op de inlichtingen en veiligheidsdiensten die op woensdag 8 februari op de agenda van de plenaire behandeling in de Tweede Kamer staat.

Partij voor de Dieren (PvdD)

Groen

- De PvdD stelt mensenrechten, en met name de rechten van het kind, centraal bij het formuleren van haar plannen aangaande het vluchtelingenbeleid (p.25).
- De PvdD beoogt de toegang tot de rechter te vergroten voor mensen met een beperkt inkomen door te investeren in betere gefinancierde rechtshulp (p.30).
- De PvdD wil discriminatie in het algemeen en seksdiscriminatie in het bijzonder actief tegengaan. In haar programma noemt zij daartoe onder andere dat een verbod op LHBTI-discriminatie in de Grondwet moet worden opgenomen (p.32).
- De PvdD pleit ervoor om ecocide toe te voegen aan de misdrijven die voor het Internationaal Strafhof kunnen worden gebracht, om zo bedrijven en landen die het milieu ernstige schade toebrengen te kunnen vervolgen (p.36).

Oranje

- De PvdD wil bestaande viskwekerijen met terugwerkende kracht onafhankelijk toetsen op dierenwelzijn en duurzaamheid. Viskwekerijen die deze toets niet doorstaan, worden gesaneerd (p.16). Het intrekken van reeds verstrekte vergunningen kan in strijd komen met het vereiste van een voorspelbare overheid. Ook het intrekken van vergunningen voor proefboringen naar schalie- en steenkoolgas (p.20) staat zonder nadere uitleg op gespannen voet met het uitgangspunt dat een voorspelbare overheid handelt op basis van regels die van tevoren kenbaar zijn, zodat partijen hun gedrag daarop kunnen afstemmen.

PVV

Rood

- De PVV schrijft in haar verkiezingsprogramma dat zij nul asielzoekers erbij wil hebben en geen immigranten uit islamitische landen (p.1). De PVV wil verder alle reeds afgegeven verblijfsvergunningen voor bepaalde tijd intrekken en alle asielzoekerscentra sluiten (p.1). Deze maatregelen zijn in strijd met het internationale en Europese recht, waaronder het VN-Vluchtelingenverdrag en het discriminatieverbod.
- De PVV wil “criminelen” met een dubbele nationaliteit denaturaliseren en uitzetten (p.1). Deze breed geformuleerde maatregel is discriminerend ten opzichte van degenen die alleen de Nederlandse nationaliteit bezitten. Wie in dit verband onder “criminelen” worden verstaan - alleen mensen die al zijn veroordeeld of ook verdachten - en hoe deze kwalificatie tot stand komt, legt de partij verder niet uit. Dat levert strijd op met het legaliteitsbeginsel.

- De PVV stelt voor islamitische hoofddoekjes in publieke functies te weren en overige islamitische uitingen die in strijd zijn met de openbare orde te verbieden (p.1). Samengenomen raken deze maatregelen de vrijheid van godsdienst en staan haaks op het non-discriminatiebeginsel. De maatregelen raken alleen islamitische uitingen en laten andere religieuze of levensbeschouwelijke uitingen ongemoeid.
- De PVV stelt voor om alle islamitische scholen te sluiten (p.1), om de koran te verbieden (p.1) en om radicale moslims preventief op te sluiten. Deze maatregelen zijn in strijd met de vrijheid van onderwijs, de vrijheid van godsdienst, de vrijheid van meningsuiting, het recht op een behoorlijk proces en zijn discriminerend (dus in strijd met het non-discriminatiebeginsel van, onder andere, artikel 1 Grondwet).
- De PVV wil Syriëgangers niet meer laten terugkeren naar Nederland (p.1). Dit voorstel komt neer op verbanning en onthoudt elementaire rechtsbescherming aan mensen die de Nederlandse nationaliteit bezitten.

Staatkundig Gereformeerde Partij (SGP)

Groen

- De SGP noemt in haar verkiezingsprogramma verschillende maatregelen om de privacy en persoonsgegevens in een digitale omgeving beter te beschermen (36). Zij wil bijvoorbeeld de strafwet aanscherpen om digitale vormen van afpersing tegen te gaan.

Oranje

- De SGP wil de waarde van het klassieke gezin van vader, moeder en kinderen vastleggen in de Grondwet (p.24). Daarmee doet de partij afbreuk aan verworven rechten van andere gezinsvormen. Door alleen de waarden van het klassieke gezin grondwettelijk te willen waarborgen, lijkt de SGP gelijke rechten aan alternatieve gezinsvormen te willen ontnemen.
- De SGP wil de uitingsvrijheid op internet beperken ter voorkoming van pornografie, godslastering en smaad (p.36). Zonder nadere toelichting komt de voorgestelde inmenging van de staat in de uitingsvrijheden van burgers in strijd met de vrijheid van meningsuiting.

Rood

- De SGP bepleit een volledig abortusverbod (p.14). Een dergelijk totaalverbod is in strijd met het zelfbeschikkingsrecht van de vrouw.
- De SGP eist in haar programma voor christenen vrijheden op, en een voorkeurspositie binnen de rechtsstaat, die aan andere groepen (zoals moslims en atheïsten) worden onthouden. Dat komt in strijd met het non-discriminatie-beginsel en de vrijheid van godsdienst. Zo stelt de SGP dat gebedsoproepen vanaf moskeeën moeten worden tegengegaan en niet gelijkgeschakeld mogen worden met klokgelui (p.43). Stevig optreden tegen het radicaal islamitisch gedachtegoed mag volgens de SGP de

organisatievrijheid van kerken niet beknotten (moskeeën blijven ongenoemd, p.30). De SGP wil verder ook dat in de Grondwet wordt verwezen naar christelijke waarden en dat de overheid alleen ruimte biedt voor de erkenning van christelijke en niet van islamitische feestdagen (p.30).

SP

Groen

- De SP wil allerlei vormen van discriminatie bestrijden. In artikel 1 van de Grondwet moet expliciet worden gemaakt dat discriminatie op grond van seksuele gerichtheid, leeftijd en handicap niet is toegestaan. De partij wil verder vaart maken met de uitvoering van het VN-verdrag inzake de rechten van mensen met een handicap (p.25).
- De SP komt met concrete plannen om grondrechten in de digitale sfeer te versterken (p.39). E-mails, persoonlijke berichten en andere privécommunicatie op het internet krijgen bijvoorbeeld dezelfde (grondwettelijke) bescherming als de papieren post nu heeft.
- De SP wil de toegang tot de rechter verbeteren, onder andere door griffierechten te verlagen en de mogelijkheden voor gefinancierde rechtsbijstand te verruimen (p.31).
- De SP bepleit het VN Vluchtelingenverdrag te respecteren en in praktijk te brengen. Er komt daarnaast een wet die het verblijfsrecht voor in Nederland gewortelde kinderen regelt (p.57). Hiermee versterkt de SP de eerbiediging van fundamentele rechten en vrijheden.

Oranje

- De SP wil een lijst van organisaties die haat zaaien en geweld prediken (p.30). Niet duidelijk wordt gemaakt hoe hierbij fundamentele grondrechten worden beschermd en wat de rol van de onafhankelijke rechter daarbij is.
- Geheime diensten in Europa en onder meer de VS moeten volgens de SP meer ruimte krijgen om zonder voorwaarden informatie te delen over potentiële terroristen (p.30). Onduidelijk blijft wie bepaalt wie als een potentiële terrorist moet worden aangemerkt en wanneer informatie vrij gewisseld mag worden met buitenlandse inlichtingendiensten. Zonder nadere uitleg komen daarmee fundamentele rechten zoals het recht op privacy en het recht op een behoorlijk proces onder druk te staan.

VoorNederland VNL

Oranje

- VNL wil politiemedewerkers niet belasten met richtlijnen over etnisch profileren (p.3). De partij gaat daarmee voorbij aan het gevaar van etnisch profileren door de politie dat discriminatie kan opleveren.
- Levenslang is levenslang, stelt VNL (p.3). Die opvatting gaat voorbij aan recente uitspraken van het Europese Hof voor de Rechten van de Mens en de Hoge Raad en miskent derhalve het feit dat ook de Nederlandse overheid zich aan (internationale) rechterlijke uitspraken moet houden.
- VNL zegt te staan voor een streng immigratiebeleid naar Australisch model (p.4). De voorgestelde maatregelen komen feitelijk neer op afschaffing van het bestaande vluchtelingenbeleid. Zonder nadere toelichting levert dat strijd op met het internationaal en Europees recht.
- VNL stelt voor dat immigranten de eerste tien jaar geen aanspraak kunnen maken op sociale zekerheid (p.4). Dit schuurt met diverse verdragsverplichtingen, zoals onder andere neergelegd in het Europees Sociaal Handvest.
- VNL bepleit afschaffing van zowel de Eerste Kamer als Provinciale Staten maar besteedt daarbij geen aandacht aan de afbreuk die daardoor mogelijk gedaan wordt aan de “checks en balances” in een democratische rechtsstaat, die van belang zijn om de overheid voorspelbaar en controleerbaar te houden (p.9).

Rood

- VNL pleit voor de invoering van administratieve detentie voor jihadisten (p.3). Daarmee wordt hun de toegang tot de rechter volledig onthouden, wat in strijd is met het recht op toegang tot een onafhankelijke rechter.
- Het voorstel dat jihadisten niet mogen terugkeren naar Nederland (p.3) komt neer op verbanning, is potentieel discriminerend, en onthoudt elementaire rechtsbescherming aan mensen die de Nederlandse nationaliteit bezitten.
- VNL wil een puntenpaspoort invoeren voor mensen met een dubbele nationaliteit waarbij het Nederlanderschap komt te vervallen als iemand te veel punten verliest (p.4). Deze breed geformuleerde maatregel levert discriminatie op ten opzichte van de mensen die alleen beschikken over de Nederlandse nationaliteit en die niet stateloos kunnen worden gemaakt.
- VNL bepleit een verbod op buitenlandse financiering van moskeeën (p.4). Deze maatregel is discriminatoir ten opzichte van de vrijheden van andere (kerkelijke en/ of levensbeschouwelijke) organisaties.

VVD

Groen

- De VVD bepleit diverse maatregelen om discriminatie tegen te gaan. De partij wil bijvoorbeeld het familierecht aanpassen aan de huidige tijd en erkent daarmee de rechten van bijvoorbeeld homoseksuele ouders en stiefouders (p.17).

Oranje

- De VVD wil asielaanvragen in Europa “stoppen” door adequate opvang in de regio te creëren (p.19). Onduidelijk blijft hoe dit voorstel zich verhoudt tot het bestaande internationale en Europese recht aangaande de opvang van vluchtelingen.
- De VVD wil dat gemeenten meer mogelijkheden krijgen om in het gebied buiten de steden bestaande panden een alternatieve bestemming te geven, ook als dat conflicten oplevert met de milieuwetgeving (p.80). Dit levert zonder nadere toelichting strijd op met het beginsel van een overheid die zich aan de eigen regels (milieuwetgeving) houdt.
- De VVD wil misdaad op het internet (cybercrime) tegengaan door de politie hacken als speciale opsporingsbevoegdheid te geven (p.15)¹⁰. Dit voorstel kan zonder nadere waarborgen schending van het recht op privacy van burgers met zich brengen.
- Jihadstrijders die terugkeren, wil de VVD meteen opsluiten (p.14). De VVD erkent dat hier een rechtsbasis voor moet zijn (p.14), maar spreekt zich niet uit over de noodzakelijke rechterlijke toetsing. Zomaar iemand opsluiten zonder strafrechtelijke vervolging of procedure is in strijd met het recht op een behoorlijk proces voor een onafhankelijke rechter.

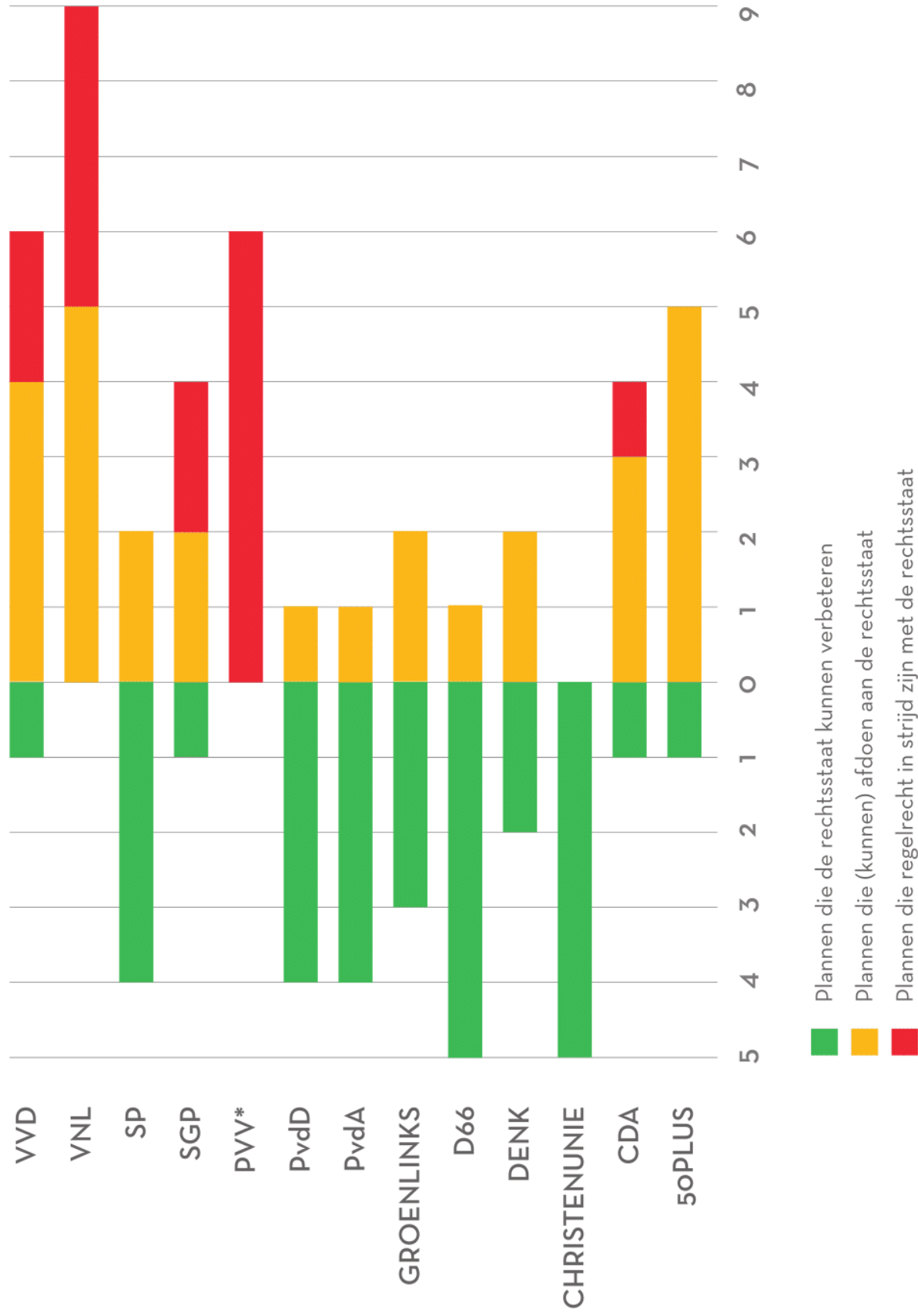
Rood

- Wie zich aansluit bij een terroristische organisatie, verliest het recht om Nederlander te zijn, stelt de VVD. De nationaliteit wordt in zo'n geval ingetrokken, of iemand strafrechtelijk is veroordeeld of niet (p.14). De VVD wil internationale verdragen aanpassen, zodat ook vermeende terroristen met uitsluitend de Nederlandse nationaliteit stateloos kunnen worden gemaakt (p.14). Dit plan druist in tegen het universele uitgangspunt dat het stateloos maken van eigen burgers in strijd is met de mensenrechten.
- De VVD wil niet langer dat mensenrechten uit verdragen en besluiten van volkenrechtelijke organisaties directe werking hebben in Nederland. De VVD wil verder de “rechterlijke interpretatie van mensenrechten” terugdringen (p.23). Dit voorstel betekent een forse inbreuk op de bescherming van fundamentele rechten in Nederland zoals die momenteel wordt gewaarborgd door internationale verdragen en onafhankelijke Nederlandse en Europese rechters.

---

¹⁰ Dit voorstel wordt de wet Computercriminaliteit III genoemd. Het voorstel is op 20 december 2016 aangenomen door Tweede Kamer. De Eerste Kamer heeft op 7 maart 2017 een voorbereidend onderzoek.

SIGNALERINGEN PER PARTIJPROGRAMMA 'RECHTSSTATELIJKHEID' - 2017

*In het rapport krijgt de PVV vijf keer rood. In de Matrix krijgt de PVV zes keer rood in verband met het koranverbod. Dit voorstel is in strijd met de vrijheid van meningsuiting.

SCOREKAART PARTIJPROGRAMMA 'RECHTSSTATELIJKHEID'

THEMA'S	50+	CDA	CU	DENK	D66	GL	PvdA	PvdD	PVV*	SGP	SP	VNL	VVD
Voorspelbare overheid													
rechtszekerheid													
naleving internationaal recht													
democratische controle													
Bescherming fundamentele rechten													
gelijkheid nationaliteit, etnisch, religieus													
gelijkheid leeftijd, handicap, seksueel													
leven, integriteit lichaam, zelfbeschikking													
privacy digitaal													
privacy overig													
asielrecht, voorkomen staatloosheid													
vrijheid van meningsuiting													
Effectieve toegang tot rechter													
eerlijk proces, rechtsbescherming													
toegankelijkheid rechtspraak													
rechterlijk toezicht op politie en justitie													

- De commissie heeft een of meer concrete plannen aangetroffen die de rechtsstaat (kunnen) versterken
- De commissie heeft een of meer concrete plannen aangetroffen die de rechtsstaat (kunnen) verzwakken
- De commissie heeft een of meer concrete plannen aangetroffen die regelrecht in strijd zijn met de rechtsstaat
- De commissie heeft geen (voldoende concrete) plannen aangetroffen die de huidige rechtsstaat noemenswaardig positief of negatief (kunnen) beïnvloeden

*In het rapport krijgt de PVV vijf keer rood. In de Matrix krijgt de PVV zes keer rood in verband met het koranverbod. Dit voorstel is in strijd met de vrijheid van meningsuiting.

Als per thema meerdere kleuren toegekend zijn, telt rood het zwaarst.